

Deze tijd en de ander

14 januari 2024

voorbereid door Bert Dijkman, Einar Sies en Joke Visser

Welkom

Lied: Gegroet, jij, jij

Inleiding

Deze tijd en de ander is een van de twee overkoepelende thema's dit jaar en tevens het thema van deze viering.

We leven in een tijd waarin het ik centraal lijkt te staan. Als ik maar krijg wat ik wil hebben, als ik maar kan zéppen wat ik wil, als het maar gebeurt zoals ik wil. Het lijkt of er steeds minder plaats is voor de ander, of de onderlinge verhoudingen steeds harder en egoïstischer worden. De ander wordt vaak alleen maar gezien als iemand die mijn vrijheid beperkt of zelfs bedreigt.

Daarmee ga ik voorbij aan die ontelbare mensen die de ander wél zien, die soms hun leven in dienst stellen van de ander. Maar zij vormen in deze tijd niet de main stream.

Vandaag zullen we aandacht besteden aan de joodse filosoof Emmanuel Levinas, die de relatie met de Ander diepgaand heeft bestudeerd. Filosofische literatuur staat niet bekend als gemakkelijk leesbaar en die van Levinas al helemaal niet. We hebben dan ook geen boek van hem gelezen, alleen maar artikelen en een boek over hem en die waren al moeilijk genoeg.

Hopelijk doen we hem in deze viering toch enigszins recht.

We beginnen met zijn levensloop, in de overweging komt zijn filosofie aan de orde.

Levinas werd geboren in 1906 in Litouwen, dat toen nog onderdeel van Rusland was, uit een redelijk gegoede familie. Zijn ouders hadden een boekhandel.

De joodse orthodoxe gemeenschap in Litouwen behoorde tot de mitnagdiem, wat opposanten betekent, omdat zij zich keerden tegen de mystiek van de Chassidiem, die andere orthodoxe stroming, die in Nederland vooral bekend is geworden door de Chassidische vertellingen van Martin Buber. Uit die tijd heeft Levinas een zekere afkeer van mystiek overgehouden. Voor hem lag de prioriteit bij het bestuderen van de Thora en de Talmoed.

Op 18-jarige leeftijd ging hij in Frankrijk filosofie studeren en raakte aanvankelijk erg onder de indruk van filosofen als Husserl en Heidegger. Van de laatste distantieerde hij zich later, toen die meer en meer sympathieën ging vertonen voor het Nationaal Socialisme.

Hij kreeg het Franse Staatsburgerschap en werkte aan het begin van de Tweede Wereldoorlog als tolk voor het Franse leger toen hij door de Duitsers krijgsgevangen werd genomen. Volgens de conventie van Genève behoren krijgsgevangen humanitair behandeld te worden en dat heeft hem waarschijnlijk als Jood het leven gered. Zijn hele familie die in Litouwen was achtergebleven, werd uitgeroeid door de Nazi's. Meer dan al het andere hebben de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog richting gegeven aan Levinas' filosofie.

Na de oorlog gaf hij filosofie en Talmoedstudies aan verschillende Franse universiteiten en schreef talloze boeken en artikelen. Zijn hoofdwerken zijn 'De totaliteit en het oneindige' uit 1961 en 'Anders dan zijn of het wezen voorbij' uit 1974.

In 1995 stierf hij in Parijs, 89 jaar oud.

Lezing: Kijk mij aan (fragment uit het boek Levinas van de schrijvers Duyndam en Poorthuis)

“In april 2002 wordt de stad Erfurt in Duitsland opgeschrikt door een drama. Een jongen, vervuld van wraakgevoelens, richt op school een bloedbad aan onder zijn docenten en medescholieren.

Nadat hij al zestien leerlingen en docenten heeft doodgeschoten, staat hij voor zijn zeventiende slachtoffer: een docent. Deze roept hem echter toe: ‘Kijk mij aan!’ De jongen schreeuwt verwensingen en richt zijn wapen op de man. Weer roept deze: ‘Kijk mij aan!’

En dan gebeurt er iets merkwaardigs. De jongen laat zijn geweer zakken en alsof hij machteloos is geworden, geeft hij zich over.

Welke macht was het die de jongen ertoe bracht zich over te geven? Geen macht die fysiek sterker was. Hij was immers in het bezit van een wapen dat dood en verderf zaaide. Toch was de jongen ertoe bereid zijn eigen vrijheid om te doen wat hij maar wilde, te laten beteugelen door die vreemde overmacht. Misschien moeten we zelfs zeggen dat hij op dat moment pas zijn vrijheid vond.”

Stilte

Levinas, het gelaat van de ander

Volgens Levinas gaat de Westerse filosofie te vaak alleen over het zelf, het ego, over rationaliteit. De ander ontbreekt er meestal. Hij spreekt enigszins smalend van *egologie*. En juist de relatie met de ander maakt de mens tot mens.

Het gaat bij Levinas bij ‘de ander’ niet om zomaar andere mensen, maar om de Ander die een appèl op me doet. Hij duidt dat aan met het gelaat van de Ander. In dat gelaat van de ander kan ik wel het appèl zien, maar ik kan niet het wezen van de Ander kennen of begrijpen, dat wat de Ander ten diepste is. Hoe zou ik de Ander kunnen begrijpen als ik mezelf al nauwelijks begrijp? Het is het *vreemde* gelaat van de Ander dat ik zie.

In het boek *Uit de tijd vallen* van David Grossman zegt een vrouw over haar gestorven kind:

*Nooit meer kom je te weten,
mijn kleine kind,
dat ieder mens een eiland is,
dat hij vanaf zijn eiland
een ander mens niet kennen kan,
dat zelfs zijn moedereiland
geen ogenblik hem zijn kan,
hem niet kan doen bestaan,
niet in hem kan bestaan,
been van zijn gebeente.*

Als ik de Ander behandel alsof ik hem of haar begrijp, eigen ik me die Ander toe, ontmenselijk ik hem of haar daarmee. Levinas schrijft Ander dan ook met een hoofdletter om het volstrekt andere, het autonome aan te geven.

Die Ander doet een beroep op mij - Levinas spreekt van een uitnodiging, een uitnodiging aan mij persoonlijk om mijn verantwoordelijkheid te nemen. Dat appèl is meestal geen uitgesproken vraag, het gelaat van de Ander of de situatie waarin hij of zij verkeert vormt een schreeuw om hulp, een appèl dat ik moreel gezien niet kan weigeren.

‘Kijk mij aan’, riep de docent in Erfurt tegen de schutter, ‘kijk mij aan’. Toen pas zag de jongeman een

mens in degene die hij een seconde ervoor nog alleen als object van zijn woede en haat zag.
En hij liet zijn geweer zakken.

‘Dood me niet’, is volgens Levinas het wezen van het appèl van de Ander. Maar dat behelst meer dan de letterlijke betekenis: elke aantasting van de menselijkheid van de Ander ontmenselijkt hem of haar, maakt hem of haar in zekere zin dood.

Over hoe ik de verantwoordelijkheid voor zo’n appèl zou moeten invullen zegt Levinas niets. Dat is aan mij. Maar in principe is die verantwoordelijkheid oneindig en onbaatzuchtig, het is een asymmetrische relatie: ik ben verantwoordelijk voor de Ander maar de Ander is dat niet voor mij. Ik hoef geen wederdienst of dankbaarheid van de ander te verwachten.

Als ik tot me laat doordringen wat Levinas hier zegt, een appèl van de Ander, eigenlijk een appèl van alle Anderen die een beroep op me doen, dat ik niet kan weigeren, een verantwoordelijkheid die geen grens kent, dan is dat een zware last, een last waar ik nooit helemaal aan kan voldoen. Zo ziet Levinas het niet. Het leven is genieten van alles wat je toevalt. Dat wil je delen, juist met degenen aan wie weinig moois toevalt. Dat is niet alleen een plicht, een verantwoordelijkheid, maar ook een vreugde. Juist die verantwoordelijkheid geeft je vrijheid, in die verantwoordelijkheid word je echt mens. Dat is waar de schrijvers van het boek Levinas waarschijnlijk op doelden toen ze schreven over de schutter die zijn geweer liet zakken ‘dat hij misschien op dat moment pas zijn vrijheid vond.’

*Wie zijn leven niet wil geven
voor zovelen, voor een ander
gaat verloren
wie wil geven wat hij heeft
die zal leven, opgegeten,
die zal weten dat hij leeft.*

dicht Oosterhuis.

En Levinas zegt in een van zijn boeken ‘De mensheid gaat niet kapot aan teveel verantwoordelijkheid, eerder aan te weinig verantwoordelijkheid.’

Ook in deze tijd van ik eerst zijn er mensen die het gelaat van de Ander zien in ‘die drenkeling dat stuk wrakhout dat een mens blijkt, als hij mij aankijkt.’

Ik denk daarbij aan artsen zonder grenzen en andere hulpverleners in oorlogsgebieden, die mensen helpen met gevaar voor eigen leven; aan mensen die vluchtelingen helpen, of de buurman of buurvrouw om de hoek. En ik ga geen namen noemen maar ik denk ook aan jou, en aan jou en jou.

God kan niet in zijn abstractie gevat worden, zegt Levinas, hij verschijnt alleen in het concrete gelaat van de concrete mens. Met een kleine variatie op een van de zaligsprekingen zou je kunnen zeggen: Zalig zijn de barmhartigen want zij zullen god zien. In die zin wens ik ons een zalig nieuw jaar!

Lied: Nachtlied

Kijken naar.... (Twee gedichten over 'het gelaat van')

Gedicht 2

(Uit een serie van 3 over vluchtelingen van Charles Ducal die hij schreef in 2014/2015 als dichter des vaderlands in België.)

Hoe konden zij dit begrijpen?
Aan land gegaan toen zij huizen zagen
en afleidden dat daar mensen woonden
aan wie men een brood kon vragen,
water, een bed, een bussel stro desnoods,
die wilden luisteren naar hun verhalen
met geduldige oren en een warm oog.
Maar welke god had deze wezens geschapen
die van hun angst de bewijzen vroegen,
hun wanhoop afwezen op grond van artikel zoveel?
Die hun boot weer de storm in joegen?
Hoe konden zij weten dat dit het deel
van de wereld was dat zich zat had gegeten
aan de tafels die zij waren ontvlucht?
Hoe konden zij hopen het brood te zien breken?
De huizen stonden verzadigd,
met volle vuilnisvaten, gestoord in hun rust.
En eisten dankbaarheid voor elke kruimel
van hun beschaving,
zich van geen schuld bewust.

Prayer of the refugee (van de groep Rise Against) ([beluisteren](#))

Warm yourself by the fire, son,
And the morning will come soon.
I'll tell you stories of a better time,
In a place that we once knew.
Before we packed our bags
And left all this behind us in the dust,
We had a place that we could call home,
And a life no one could touch.
Don't hold me up now,
I can stand my own ground,
I don't need your help now,
You will let me down, down, down! (2x)
Down!
We are the angry and the desperate,
The hungry, and the cold,

We are the ones who kept quiet,
And always did what we were told.

But we've been sweating while you slept so calm,
In the safety of your home.
We've been pulling out the nails that hold up
Everything you've known.

Don't hold me up now,
I can stand my own ground,
I don't need your help now,
You will let me down, down, down! (2x)

So open your eyes child,
Let's be on our way.
Broken windows and ashes
Are guiding the way.

Keep quiet no longer,
We'll sing through the day,
Of the lives that we've lost,
And the lives we've reclaimed.

Go!

Don't hold me up now.....
I can stand my own ground,
I don't need your help now,
You will let me down, down, down! (2x)

Don't hold me up...
(I don't need your help, I'll stand my ground)
Don't hold me up...(I don't need your help)

No! No! No!

Don't hold me up!
(I don't need your help, I'll stand my ground)
Don't hold me up!
(I don't need your help, I'll stand my ground)

Don't let me down, down, down, down, down!

Voorbeden

Tafellied: Wekt mij de zondag

Breken en Delen

Lied: Onze Vaderland

Zegen: Moge god, die zich kennen laat in het gelaat van de Ander -
moge god ons zegenen met liefde, barmhartigheid, verantwoordelijkheid,
toewijding en volharding;
voor neen nieuwe wereld waar brood genoeg en water stroomt voor allen.

Slotlied: Ander, ouder